

באר האנטיליה ההיסטורית בכאבול

אבן שואבת

חוברת זו מבוססת על ראיונות עם המעורבים בפרויקט, על תיק תיעוד של תחום שימור, רשות העתיקות, 2005, ועל החוברת באר אנטיליה – כאבול, תכנון רעיוני / אילן קדר אדריכלים, המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

תודות למרואיינים: ארנון חפץ, מנהל תחום שימור פיזי, המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל
סאמר אל הייב, מנהל מחוז מיעוטים רן חדות, לשעבר מנהל תחום שימור טכנולוגיות היסטוריות מחמוד עומר דיזאני.

ראיונות, כתיבה ועריכה: איל שפירא

צילום: ארכו - שימור ושיחזור בע"מ, ארנון חפץ, סאמר אל הייב

תצלום היסטורי: אוסף מטסון, ספריית הקונגרס

ערכת לשון: נירית איטינגון הפקה: עידית מי-דן, רוני חיימוב - תחום מידע ופרסומים, המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

עיצוב והדפסה: רויטל אסולין, דפוס ש.ה.ר

בשער: באר האנטיליה לאחר השימור שער אחורי: גלגל הבאר לאחר השימור

נדפס בישראל תש"ף-2020

© כל הזכויות שמורות למועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

שמה של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל עבר כמה גלגולים. בצד השם הנוכחי יופיע בחוברת גם הקיצור "המועצה לשימור אתרים"

המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, מקוה ישראל 5891000

טל' 03-5059197 | www.shimur.org | shimur@shimur.org

עמרי שלמון | מנכ"ל המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

באר חוצה תקופות/חוצה עמים

פעולות השימור והשחזור בבאר האנטיליה ההיסטורית בכאבול ממחישות את פעילות האדם ואת השפעתו על נופי התרבות במשך מאות ואלפי השנים שבהן פעל כאן – בעבר הרחוק ובמאות השנים האחרונות. מדובר בשימורה של תרבות אותנטית של אנשים ששאפו להתיישבות קבע במרחב, ושבאמצעותם צמחה טכנולוגיה מיוחדת, פרי המצאתם. בספרו האל-מותי כמעט של פרופ' שמואל אביצור, אדם ועמלו, מתוארות טכנולוגיות עתיקות לא מעטות ששרדו מאות שנים ולא נס ליחן, שכן "המצאות" אלה, פרי מוחם הקודח של בני אדם – החקלאים – סיפקו פתרונות חשובים לשימוש היום-יומי. כזאת היא באר האנטיליה בכפר כאבול, אחת מיני רבות שהיו פזורות ברחבי ארץ ישראל. הבאר המשוחזרת מזמנת חוויה מלמדת הממחישה איך "רגע" לפני מנועי הדיזל והחשמל פעלו בני אדם לעיבוד החלקות החקלאיות שלהם, ובתור שכזו היא מעוררת עניין וסקרנות. על כך יש לברך. לשחזורה של באר האנטיליה בכאבול חברו שותפים רבים וטובים, שהביאו להקמתו של אתר האנטיליה בכאבול. אלה ראויים לדברי תודה והערכה: ציוני דרך - אגף מורשת במשרד ירושלים ומורשת; משרד התרבות והספורט; מועצה מקומית כאבול; קרן קימת לישראל; רשות העתיקות; והמועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, שבאמצעות קבלנים וצוותי השימור שלה שחזרה את הבאר לפרטי פרטים; סאמר אל הייב, מנהל מחוז מיעוטים; אמיר מזאריב, לשעבר מנהל המחוז; אדריכל

אילן קידר; ארנון חפץ, מנהל תחום שימור פיזי במועצה לשימור אתרים; ורן חדותי, לשעבר מנהל תחום שימור טכנולוגיות היסטוריות במועצה לשימור אתרים. תודות לכותב החוברת איל שפירא ולתחום מידע ופרסומים במועצה לשימור אתרים, אשר על ההפקה. מי ייתן ובאר זו תהווה "עוגן" חי המציג סיפורי עבר ומסייע להבנת ההווה שבו אנו חיים ויוצרים.

עמרי שלמון מנכ"ל המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

סאלח ריאן | ראש המועצה המקומית כאבול

תושבים ומבקרים יקרים, הערכתי ותודתי הרבה לכל השותפים אשר לקחו חלק בביצועו של פרויקט חשוב זה על הצד הטוב ביותר. תודה לכל הארגונים שעזרו בהטמעת הפרויקט ובסיומו. חשוב לציין שבכפר כאבול בפרט, ובאזור בכלל, חסרים מבנים היסטוריים ומקומות ציבוריים שיקלטו את האוכלוסייה היהודית והערבית במחוז ויזמנו לה אפשרויות ללימוד העבר, לנופש, ולבילוי.

סאלח ריאן ראש המועצה המקומית כאבול

פרופ' מוסטפא עבאסי | יו"ר הוועדה הציבורית מחוז מיעוטים

קוראים יקרים שלום רב, בשמי ובשם עמיתי, חברי המועצה לשימור אתרים, אני שמח להעמיד לרשותכם חוברת זו, שמכילה מידע מפורט על פרויקט השימור של באר האנטיליה ההיסטורית בכפר כאבול. פרויקט חשוב זה הוא חלק מהעשייה הרבה והמבורכת של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ביישובים ובאתרים שונים בארץ. כל מי שמטייל ומבקר בארצנו היפה מבחין בעשייה הזאת בכל פינה: בכפרים, בערים, ואפילו באתרים היסטוריים הנמצאים בחיק הטבע. המועצה לשימור אתרים חרטה על דגלה את משימת ההצלה והשימור של אתרים בעלי ערך היסטורי, מתוך רצון לשמר את התרבות החומרית של הארץ על כל גווניה. למטרה זו הוקצו תקציבים ומשאבים רבים, נוסף על העשייה היומ-יומית של הצוותים המקצועיים השונים. שימור באר האנטיליה הוא חלק מהעשייה הברוכה שיזמה המועצה בכפרי המיעוטים בגליל, ומתמקדת בשימור מבנים בעלי חשיבות היסטורית, דתית ועוד. חברי הוועדה הציבורית המלווה את פעילות השימור במחוז מיעוטים מבקשים לברך את כל מי שתרם להצלת האתר ההיסטורי החשוב והמיוחד הזה. את מנכ"ל המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל מר עמרי שלמון, ואת מנהל מחוז מיעוטים מר סאמר אל הייב, את ראש מועצת כאבול מר סאלח ריאן ואת הצוות המקצועי שבזכותו נראה האתר במלוא הדרו. תודה מיוחדת לרשות העתיקות ולקרן קימת לישראל, השותפים לפרויקט וכן לצינוני דרך - אגף מורשת במשרד ירושלים ומורשת. כולנו תקווה שהאתר שנפתח לטובת הציבור הרחב ולרווחתנו ישמש לא רק לתיירות ולנופש, אלא גם למפגש בין בני כל העמים והתרבויות בגליל ובארץ הקודש.

פרופ' מוסטפא עבאסי יו"ר הוועדה הציבורית מחוז מיעוטים המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

רקע

שדרה מטופחת, נעימה ורחבת ידיים, מקדמת את מי שעושים את דרכם מכביש 70 שבגליל המערבי אל עבר היישוב כאבול. שדרה זו מלווה את הנוהגים לאורך כשני קילומטרים, עד לכניסה הרשמית אל היישוב. בשנת 1976 הוכרזה כאבול למועצה אזורית במחוז הצפון, וכיום מתגוררים בה יותר מ-13,000 תושבים. בקצה המערבי של אותה שדרה המקדמת את פני העושים את דרכם אל כאבול חבוי אתר היסטורי שמנקז אליו סיפורי עבר רבים. זוהי באר אנטיליה, אחת היחידות מסוגה בישראל. הבאר סמויה מעיניהם של הנוהגים החולפים בשדרה, והם אינם מודעים לקיומה". אנטיליה" היא מערכת שאיבת מים העושה שימוש בכלי קיבול הנעים במסילות עולות ויורדות ממעמקי הבאר. מימיה של הבאר - שעומקה כ-19 מטרים - מגיעים מנביעה עמוקה המצויה מצפון-מזרח לבאר עצמה וזורמים לקרביה של הבאר דרך נקבה או סדק בקרקע. הנעת מערכת האנטיליה נעשתה בעזרת בהמות. היא הופעלה מדי בוקר ומדי ערב, וכל משמרת שאיבה נמשכה ארבע-חמש שעות. על פי

עדותו של מחמוד עומר דיזאני, שהפעיל את מערכת האנטיליה בעת שהיה בן 13, כלל המתקן צמד גלגלי שיניים, שרשרת שנשאה דליי מים ומוט וציר שהונעו באמצעות פרד. באמצע שנות השלושים של המאה שעברה נחפרה בקרבת מקום באר נוספת. זו זכתה לכינוי "באר ניקולה", על שם גרמני נוצרי שהשתקע במקום, טיפח בו בוסתן והפעיל מתקן טחינה חקלאי.

אוצרות ארכיאולוגיים בכאבול

בחפירות ארכיאולוגיות שנערכו בסתיו 2009 בחלקה המזרחי של כאבול התגלו שרידי מבנה מהתקופה ההלניסטית, שרידים של בית מרחץ מהתקופה הביזנטית, מחילות מסתור מראשית התקופה הרומית ועוד. בחפירות נוספות התגלו מערת קבורה ובה גלוסקמאות (תיבות אבן ששימשו לקבורה משנית) וכן שרידי מבנה בית כנסת מהתקופה הביזנטית.

לשמר את האבן ואת הרעיון

מי שמצויים בתחום השימור בכלל והשימור הטכנולוגי בפרט מודעים היטב לעובדה המפתיעה כי מספר בארות האנטיליה הפועלות כיום ברחבי ישראל עומד על פחות מעשר. עימן נמנות הבארות במזכרת בתיה, במתחם שרונה בתל-אביב, בבנימינה, בנס-ציונה ועוד. יתרה מכך: בארות האנטיליה בארץ מצויות בתחומי יישובים, ואילו זו שבכאבול ניצבת במרחב פתוח, תחת כיפת השמיים. אלו הם גם חשיבותה וייחודה. מאז סוף המאה ה-19 פעלו אומנם ברחבי ארץ ישראל לא מעט מערכות אנטיליה, אך הן ננטשו עם הזמן עקב פיתוחן של משאבות מכניות. כמו במקרים רבים, טכנולוגיה אחת הביאה להכחדתה של טכנולוגיה קודמת, בסיסית יותר. באופן טבעי, נשאלת השאלה מדוע יש צורך בשימורן של מערכות מעין אלו? "מעבר לעובדה שיש רק מעט בארות מסוג זה בארץ, הרי לשימור ולשחזור בארות אנטיליה יש חשיבות עצומה – בעיקר בשל העובדה שמים הם מקור החיים", אומר רן חדוותי, לשעבר מנהל תחום שימור טכנולוגיות היסטוריות במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, ומי שריכז את צוות התכנון של מערכת האנטיליה בכאבול. "בכל מקום שבני אדם הגיעו אליו – הם חיפשו בראש ובראשונה אחר מקור המים". ארנון חפץ, מנהל תחום שימור פיזי במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, מוסיף: "במסגרת הניסיונות של המועצה – וכמובן הצלחותיה – בפרויקטים של שימור ביישובי מחוז המיעוטים, אנו מנסים כל העת להעלות את המודעות לשימור ולשחזור המורשת הבנויה והמורשת בכלל. במקרה של כאבול, הפרויקט משתלב היטב בהפיכת השטח הסמוך לבאר לפארק נופש שוקק חיים. כל אחד ואחת מוזמנים להגיע לכאן – לצפות, לגעת, לחוות את ימי העבר באופן חווייתי"

כל הנתונים הללו מדגימים, פעם אחר פעם, כי שימור אינו רק האקט הפיזי, האבן, הטיח, הבטון. אחד מיסודותיה האיתנים ביותר של אומנות השימור הוא הקשר ההדוק לסביבה, לקהילה שבה נטוע המבנה או האתר. מתוך הכרה זו, וגם בזכות תוכניות הפיתוח העתידיות ובשל הקרבה אל הטיילת הקיימת, הבינו במועצה המקומית כאבול כי המרחב טומן בחובו הזדמנות חשובה: יצירת אתר הממזג יחדיו מורשת בנויה, חניון נופש צמוד וצורכי פנאי קהילתיים מקומיים. אלו ישתלבו בצורכי תיור אזרחיים ארציים, במיוחד לאור העובדה כי האתר נושק לכביש 70, המשמש ציר תיירות חשוב בגליל המערבי. למימון המיזם שותפים ציוני דרך – אגף מורשת במשרד ירושלים ומורשת, המועצה המקומית כאבול והמועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. בשלב הראשון יזמה המועצה המקומית כאבול עבודת פינוי אשפה מהאזור. לצד זאת הוזמנו אנשי רשות העתיקות לבצע תיק תיעוד של הבאר, ולהכין תוכנית לשיקומה ושימורה. כל אלו כחלק מפיתוח סביבת הבאר לטובת הציבור הרחב וכחלק ממערך הכניסה ליישוב כאבול. בפיתוח השטח טיפלה קרן קימת לישראל, והיא אף מימנה אותו. אנשיה הפכו את המקום לגן פתוח ובו שבילים ופינות ישיבה. בבסיס הרצון לשקם, לשמר ולפתח את המקום ניצבה גם השאיפה לפתוח את המתחם לציבור באופן חופשי ונגיש לכול, בכל ימות השנה, ובד בבד לזמן למבקרים חוויה בלתי שגרתית – המחשת אופן ההפעלה של באר האנטיליה.

באר אנטיליה: כך היא פועלת

כפי שנזכר קודם לכן, באר אנטיליה כוללת מערכת שאיבת מים העושה שימוש במסילות העולות ממעמקי הבאר ויורדות אליה. אל המסילות הללו צמודים כלי קיבול למים (פירוש המילה "אנטל" בטורקית הוא כד). וכך, כבסרט נע, מובילה שרשרת הכדים את המים מעלה. שרשרת זו תלויה על גלגל אנכי (או על כמה גלגלים), וסיבובו של הגלגל האנכי גורם לרוטציה של השרשרת עם כלי

הקיבול. הכדים שנמצאים בתחתית מתמלאים ונמשכים במעלה השרשרת. בהגיעם מעלה הם מתהפכים, מתרוקנים ועושים את דרכם מטה, ריקים, וחוזר חלילה. כאשר הכדים מגיעים למעלה הבאר נשפכים המים אל תעלה ייעודית, וממנה זורמים לבריכת אגירה. בימי קדם הופעלו האנטיליות בידי בני אדם או בהמות שנעו במעגלים סביב הבאר. כך או אחרת, סיבובו של המוט על ידי הבהמה הומר באמצעות תמסורת (גלגל אופקי בדרך כלל) לשם הנעת גלגלי השרשרת האנכיים.

בקצרה: שלבי ההנעה והפעולה בבאר אנטייליה

1. אדם או בהמת עבודה דוחפים או מושכים מוט.
2. המוט מסובב גלגל אופקי.
3. הגלגל האופקי מסובב גלגל אנכי.
4. על הגלגל האנכי תלויה שרשרת דליים/כדים עשויים מחרס, מעץ או מפח.

הבאר בכאבול: קווים לדמותה

הבאר בכאבול ממוקמת הרחק ממרכז היישוב – כ-350 מטרים ממזרח לכביש 70 ההומה, וכ-1,400 מטרים ממערב ליישוב. משני הכיוונים אפשר להגיע אליה בקלות בטיילת ההליכה המטופחת והמזמינה שבצד השדרה. המתחם כולל את הבאר עצמה, וכן את שרידיהם המרומזים של בית בד ומתקן טחינה שפעלו כאן בשנות השלושים והארבעים של המאה שעברה. המתחם כולו מוכרז כשטח עתיקות. תחום שימור של רשות העתיקות ערך במקום תיעוד ופרוגרמה ראשונית לשיקום, ואלה הופקו בדוח שיצא לאור בסתיו 2005. עיון בדוח מגלה כי מתחם באר האנטיליה כלל שישה רכיבים עיקריים:

1. המבנה הראשי המבנה הראשי בנוי מעל פי הבאר, ומתרומם לגובה של כשני מטרים מעל פני הקרקע. הוא מתהדר במתאר מתעגל ובו אבני גזית בגדלים שונים. מאפיינים אותו חומרי מליטה וגמר שונים, עדות לפעולות תחזוקה בתקופות שונות. את ראש המבנה עוטף מעקה אבן, וטרם תחילת העבודות הוא היה קטוע בשני מקומות. מערכת האנטיליה עצמה – שממנה לא נותר דבר כמעט – הותקנה מעל הפתח הצפוני, הגדול יותר, של הבאר. מי הכדים רוקנו אל אגן אבן המצוי מצפון לבאר. אגן זה מתחבר אל תעלת ניקוז שרוחבה ועומקה כשמונה סנטימטרים. רק שרידים בודדים שלה נותרו בשטח, וסבורים כי חלקה היה טמון בעומק הקרקע. משם הגיעו המים אל מה שמכונה "אגן פיצול", אף הוא בנוי באבן. מכאן ניתן היה להזרים את המים אל אחד משלושה יעדים שונים: אל מאגר מים סגור, אל מאגר מים פתוח, ואל אזור למילוי כדים או דליים.
2. כבש העלייה לראש המבנה כבש העלייה לראש המבנה הוא אלמנט משופע המטפס מצפון למזרח. בראשו התגלו מדרגות האבן המקוריות.
3. מאגר המים הסגור מאגר המים הסגור ניצב מדרום למבנה העיקרי. קירותיו של חדר מרובע זה עדיין עומדים על תילם, וראשיהם מעידים כי קירוי המבנה היה קמרונני. לבנייתו השתמשו באבני גזית שסותתו בדייקנות. מעדויות היסטוריות עולה כי בחזית הדרומית של מאגר המים היו קבועים שני פתחי ניקוז ששימשו את תושבי המקום לשתיה.
4. מאגר המים הפתוח ממערב למבנה הבאר הראשי מצוי מאגר המים הפתוח, שקירותיו העבים עשויים אף הם אבן. בחלקו התחתון של הקיר הדרומי שולב נקב שנועד להזרים מים אל השוקת, וניתן היה לפתוח ולסגור אותו לפי הצורך.
5. השוקת מדרום למאגר הפתוח נמתחה שוקת נמוכה וארוכה, שממנה שתו בעלי החיים.
6. אזור מילוי הכלים אזור מילוי הכלים ממוקם בפניה שבין המבנה הראשי לבין המאגר הסגור. כאן מצויה גומחה מעוגלת שממנה יוצאת תעלה לעבר מאגר המים הפתוח.

מפשילים שרוולים: מהרס לשיקום

בתיק התיעוד המקיף שכתב ציין אדריכל הפרויקט אילן קדר כי "תוכנית השימור, השחזור והפיתוח הנקודתי היא שלב בהפיכת המקום לאתר ביקורים מוסדר ובטוח, קריא וברור, מטופל ומתוחזק ברמה טובה. ושלא כמו בתוכניות השימור להצלה – כאן היעד הוא הפעלה מלאה של האתר תוך ייצובו המלא, הסרת הסכנה מהמבנה והקפדה על בטיחות המשתמשים בו". כאשר החל הפרויקט הייתה

רשימת המפגעים במקום ארוכה ומאתגרת למדי. למעשה, רוב המתקנים היו במצב של הרס כמעט מוחלט. הסקר הפיזי שנערך במקום קבע כי מצבה הכללי של הבאר מעיד כי הייתה נטושה זה זמן רב. כל חלקי המבנה סבלו מבלייה ניכרת עקב חשיפה ממושכת לפגעי מזג האוויר והיעדר טיפול תחזוקתי. מטבע הדברים, החומרים העמידים יותר, דוגמת אבן וחומר מליטה צמנטי, השתמרו טוב יותר מחומרי הגמר העדינים יותר, דוגמת טיח סיד. מוסיף ומציין קדר: "מאפיין מובהק נוסף של מבנה נטוש החשוף לפגעי מזג האוויר הוא התפתחות הצמחייה. ניתן להסיק כי הבאר נטושה מזה זמן רב על סמך גודלם ומספרם הרב של השיחים הגדלים על המבנה. הצמחייה היא אחד המפגעים המרכזיים והמסוכנים ביותר ליציבותו ההנדסית של המבנה, משום ששורשי השיחים חותרים בתוך הקירות עצמם ועשויים לגרום בהמשך לסדקים ולהתמוטטות". אל רשימת המפגעים התווספו גם מצבורי עפר ופסולת שנערמו כאן במרוצת השנים, אבני קירות רבות שהיו חסרות, ובמקומות מסוימים התנתקו גושי קיר שלמים ונותרו מונחים ליד הקיר שממנו נפלו. נוסף על כך בחלק מהקירות התמוטטו הנדבכים העליונים, וראשי הקיר נותרו חשופים לפגעי מזג האוויר ולהשתלטות של צמחייה. במקומות מסוימים חומרי המליטה התפוררו או היו חסרים לחלוטין, וכן תועד חוסר התאמה בין משטחי צמנט ואבן – תוצאה של פעולות תחזוקה מאוחרות יחסית.

טיח סדוק במקומות רבים ואלמנטים שבורים מבטון בשרידי מתקן האנטיליה "סגרו" את רשימת האתגרים שעמדו בפני מומחי השיקום והשימור. כדי להסדיר את באר האנטיליה ולהביא אותה ואת סביבתה למצב פיזי יציב ובטוח נקבעו שלושה שלבי עבודה עיקריים: השלב הראשון הוא פעולות עזרה ראשונה. אלה נועדו לנטרל את הסכנות המיידיות המאיימות על המבנה, ולעצור את תהליך הבלייה של האלמנטים המצויים במתחם. השלב השני מגיע בדמות פעולות שימור ופעולות שחזור. אלה מטרתן להעצים את המבנה ולשחזר את המראה המקורי שלו. ולבסוף – שלב פעולות התחזוקה התקופתיות. שלב עתידי זה הוא אולי החשוב מכול, מאחר שללא פרוטוקול תחזוקה תקופתית שוטפת עלול האתר לסבול שוב מאותם מפגעים שפגעו בו מלכתחילה. אחת ההחלטות הבולטות שהתקבלו עוד בשלבים הראשונים של הפרויקט הייתה כי רוב עבודות השימור יתבססו הן על הטכנולוגיה הן על החומרים ששימשו את בוני המתחם המקורי, תוך התאמה לדרישות ולתקני הבטיחות הנהוגים כיום באתרי מורשת בישראל.

להפיח חיים במתחם הבאר - שלב אחר שלב

"עבודות השימור החלו ב-2015 ובשלב הראשון שוקמה הבאר עצמה, בהתאם לתיק התייעוד". מספר ארנון חפץ, וחושף עובדה מרתקת: "ראשית בדקנו את מצב הבאר. בפתחה מצאנו חריצים שנגרמו באמצעות חבלים, עדות לכך שבמקור לא הייתה זו באר אנטיליה אלא באר קדומה יותר, שהמים נשאבו ממנה באופן ידני באמצעות חבל". נוסף על כך, במהלך עבודת השיקום של השוקת התגלה בה טיח מקורי שגילו 150-200 שנים, והוא אופייני לבורות מים. בד בבד התגלה לעיניהם של מומחי השימור תוואי ההליכה של בהמת העבודה – תגלית שעוררה התרגשות רבה בקרב הנוכחים. עדות זאת הצטרפה לעדויות נוספות לכך שבשלב מתקדם יותר אכן פעלה כאן באר אנטיליה. כל אלו הביאו אל קדמת הבמה רמזים לסצנות העבר שהתרחשו כאן יום אחרי יום, דור אחרי דור. הבאר נחצבה על ידי בונה בתוך סלע הגיר הקשה, לעומק של כ-19 מטרים. הפעולה הראשונה שבוצעה הייתה סקר פנימי שמטרתו לבחון אם הבור יחזיק מעמד ולא יתמוטט במהלך העבודות. בדיקה מכרעת זאת בוצעה בידי מומחים שהשתלשלו אל קרבי הבאר בעזרת ציוד סנפלינג. היא כללה גם תיעוד ויזואלי מקיף של פנים הבאר וכן בדיקות בטיחות שונות – כולל בדיקה להימצאות גז ראדון. השלב הבא היה טיפול בפי הבאר (חלקה העליון) ובבינו שסביבה. אילן קדר, האדריכל שסקר את המקום בסקר הראשוני, סיפק אומנם הוראות עבודה מדויקות, אך במהלך העבודות התגלו בשטח ממצאים שבגינם הוחלט לערוך בתוכנית שינויים קלים. כך למשל, מציאתו של תוואי ההליכה המעגלי שבו נעו בהמות העבודה שבעזרתן נשאבו המים הובילה להחלטה שלא לרצף את האזור שבו הוא מופיע, כדי לשמור על מראה אותנטי ככל האפשר. ומוסיף חפץ: "מאחר שפי הבאר לא נותר שלם לחלוטין, החלטנו שלא לשחזרו – בעיקר כי לא הייתה לנו דרך לדעת מה היה מצבו בעברו ההיסטורי. למעשה, יכול להיות שגם בימיו הטובים הוא לא היה שלם. להחלטות מסוג זה יש כוח אותנטי חשוב בעינינו". בהתאם להחלטות שהתקבלו בתחילת התהליך, שיקום הבינו סביב הבאר נעשה בטכנולוגיה קדומה ובאותן שיטות – למעט מצבים ספורים שאילצו הפעלה של כלים חשמליים. כך למשל סיתות האבנים בשטח נעשה באופן ידני, כדי למנוע נזקים שעלולים להיגרם לחומרי הגלם בשל השימוש בכלי עבודה

אגרסיביים. עם זאת, במקרים מסוימים הוחלט שלא לשחזר אלמנטים קדומים אלא לבנות אותם באופן נאמן למקור. דוגמה מעניינת היא ההחלטה לבנות בעלייה המובילה לבאר גרם מדרגות חדש, לנוחות המבקרים העכשוויים. ועדיין חומר הגלם שנעשה בו שימוש הוא אכן אותנטי – אבן מאותו סוג ששימש את הבונים המקוריים. העבודות בהמשך כללו, בין השאר, חפירה סביב החלק התחתון של מבנה הבאר, כדי לבחון את מצב חיבור הבינוי המקורי לקרקע. כך, בצידו הצפוני של המתחם התגלה אלמנט ניקוז שתפקידו היה לנטרל גלישת מים מן הבאר במקרה שהיא עולה על גדותיה. כן טופלו חלק מהשקטות שברחבי האתר, שנבנו בתקופות שונות. החלטה מעניינת נוספת נועדה לאפשר למבקרים העתידיים במקום הצצה אל ימיה הקדומים של הבאר: בדפנות הבאר, וגם באחת השקטות, הוחלט שלא לשחזר את הטיח הקדום אלא רק לייצבו. כך ניכר היטב לעין חומר הגלם המקורי, ואם בעתיד – הקרוב או הרחוק – יוחלט לשחזר את הטיח הרי המלאכה תהיה קלה יותר, בזכות אותו ייצוב מבני. "בסופו של התהליך הגענו למצב שבו אזור הבאר בכלל ופי הבאר בפרט מיוצבים לעילא, ואף זכו לטיפול – הן שימורי והן אסתטי – באופן שמעניק לאתר את הכבוד הראוי לו", מסכם חפץ. לצד שחזורם של ימי העבר, במועצה המקומית כאבול ביקשו לייצר במרחב זה אלמנט בטיחות בדמות מעקה סביב הבאר וכן מאחז יד בטיחותי.

בד בבד עם הפעולות הללו עסק רן חדותי בשימור הטכנולוגי: תכנון מנגנון האנטיליה עצמו. במקורה הייתה המערכת עשויה ברובה מעץ. לאחר דיונים רבים שנערכו בנושא, ולאור ניסיון העבר בשחזור מנגנוני עץ דומים, הוחלט כי מנגנון האנטיליה בבאר שבכאבול יבנה מברזל. חשוב לדעת כי במערכות מעין אלו נוטה העץ להיסדק, להיהרס ולהתפרק במרוצת השנים, ולכן הוא דורש תחזוקה רבה ומתמדת. בימי קדם לא הייתה בכך כל בעיה, מאחר שהטבילה היומ-יומית והרציפה של המנגנון במים דווקא חיזקה את העץ. כמובן, כיום כבר אין צורך בשאיבות כה תכופות. לעומת זאת, הכלים המובילים את המים מהבאר החוצה אכן יהיו עשויים מעץ. במקור הם נבנו ככל הנראה מעצי ארז או אורן, אך במלאכת השחזור הנוכחית הם נבנו מעץ אפאה, שהוא עמיד יותר בפני שיני הזמן. ביצוע האנטיליה ומערכת השאיבה החל בסוף שנת 2018. וכך, לאחר סיור ייעודי שנערך בשטח בהשתתפות המעורבים בפרויקט, קיבלה המסגרייה שנבחרה לביצוע ("בנבניסטי את חביה") אור ירוק להתחיל בעבודה. בשטח עצמו לא נמצאו כל רמזים ליסודות של מערכת השאיבה הקדומה. לכן הוחלט לבצע את המובן מאליו: לצקת יסודות חדשים באופן שידמה ככל האפשר את המצב ששרר בימיה הטובים של הבאר. אלו נוצקו אומנם מבטון מודרני, אך הם מונחים באופן הרמוני על האבן הטבעית ומשתלבים היטב במראה הכללי.

מבט לעתיד: בין שימור לשימוש

בחודש מרץ 2019 הסתיימה בניית האנטיליה. בפועל, את החמור יחליפו לפחות שני אנשים, בשל השאיפה להנגיש את ימי העבר באופן חווייתי. עוד הוחלט כי המים שיישאבו מהבאר לא יהיו המים הטבעיים שממלאים אותה, אלא מים הנובעים מצינור ייעודי. זאת משום שמי הנביעה המקורית עלולים להזדהם מעת לעת. כך או אחרת – תחושת השאיבה עצמה תהיה אותנטית לעילא.

כדי שמרחב דינמי זה ישמור על צביונו, על בטיחותו ועל החוויה שהוא מספק למבקרים הוכן במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל תיק פעולות עתיד. תיק זה הוא למעשה פרוטוקול מוקפד המפרט מה, איך ומתי יש לבצע פעולות תחזוקה שוטפות בשטח. חשיבותו גדולה שבעתיים דווקא באתר מסוג זה, המאכלס חלקים נעים המהווים חלק ממערכת דינמית ומורכבת. "נוסף על הערך ההיסטורי החשוב, פרויקט ייחודי זה יביא אל תחומי היישוב שלנו מבקרים שלא היו מגיעים אליו בדרך אחרת, מבקרים שיוכלו להכיר מקרוב את כל מה שיש לנו להציע", אומר סאלח ריאן, ראש המועצה המקומית כאבול. "וחשוב לא פחות: פרויקט שימור הבאר וסביבתה יגרום לתלמידים מהיישוב שלנו וממקומות אחרים ללמוד באופן חווייתי על המסורת החקלאית הקדומה של האזור כולו". סאלח אל הייב, מנהל מחוז מיעוטים במועצה לשימור אתרים, מסכם את הדברים: "אין ספק כי בזכות הפיתוח הסביבתי במרחב כולו ממצג פרויקט זה באופן שובה לב ארכיאולוגיה, שימור, תיירות, היסטוריה וקיימות. בעתיד אנו צופים שמערכת החינוך תשלב את האתר בתוכנית הלימודים במסגרת אמצ' אתר, אירועי סיום שנה ועוד".

בפרויקט לקחו חלק הגורמים הבאים: מנהל מחוז מיעוטים, המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל: סאלח אל הייב

מנהל מחוז מיעוטים לשעבר, המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל: אמיר מזאריב
ניהול פיקוח: ארנון חפץ, מנהל תחום שימור פיזי, המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל
אדריכל הפרויקט: אילן קדר
מהנדס הפרויקט (אנטיליה): דוד צור
ריכוז צוות התכנון של מערכת האנטיליה: רן חדוותי, לשעבר מנהל תחום שימור טכנולוגיות
היסטוריות, המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל
קבלן מבצע: "ארכו"
בניית מנגנון האנטיליה: "בנבניסטי את חביה – מפעלי מתכת"
מסגרות, מעקות ומאחזי יד: "חומה ומגדל", בעזרת צוות שימור של המועצה לשימור אתרי מורשת
בישראל
פיתוח סביבתי: קרן קימת לישראל
מימון הפרויקט: ציוני דרך – אגף מורשת במשרד ירושלים ומורשת, המועצה המקומית כאבול
המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל
מועד סיום הפרויקט: קיץ 2019

תקציר:

כיצד מפחים חיים באתר היסטורי שרובו נמחה מעל פני האדמה לפני שנים רבות? זהו האתגר שעיימו התמודדו מומחי השחזור, השימור והפיתוח של באר האנטיליה החבויה בפאתי היישוב כאבול שבגליל המערבי. באר זו טומנת בחובה סיפורי עבר מרתקים ומורשת חקלאית עשירה. בארות אנטיליה ספורות בלבד פועלות כיום ברחבי ישראל, כולן בתחומי יישובים, ורק זו שבכאבול ניצבת במרחב פתוח, תחת כיפת השמיים. אך מעבר למלאכת השימור והשחזור הפיזית מדובר בפרויקט דגל ייחודי שנועד להגביר בקרב תושבי הסביבה את המודעות לערכי המורשת הבנויה ולחשיבות שבהנחלתם גם לדורות הבאים. במקרה של כאבול, הפרויקט משתלב היטב בהפיכת השטח הסמוך לבאר לפארק נופש שוקק חיים.